

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening
Groothedde, M.

Citation

Groothedde, M. (2013, February 14). *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*. *Zutphense Archeologische Publicaties*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20532>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20532>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20532> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groothedde, Michel

Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

Issue Date: 2013-02-14

10 Botcomplexen

10.1 Inleiding

Een belangrijke vondstcategorie in het materiaal van de opgraving Huize van de Kastele vormt het dierlijk botmateriaal. In de drie werkputten van deze opgraving zijn tal van afvalkuilen, sporen, ophogingslagen en leeflagen gevonden waarin redelijk tot goed geconserveerd bot bewaard was gebleven. Er zijn botcomplexen vanaf de laat-Romeinse tijd, maar de nadruk ligt op de periode van de 10^e en 11^e eeuw. Het is opvallend dat er geen botmateriaal aanwezig is onder de vondsten van de pleinopgraving van 1946. Dat heeft voor het grootste deel te maken met het feit dat er geen botmateriaal werd verzameld. Regelmatig zijn er vermeldingen op de vlak- en profieltekeningen van botten en botconcentraties, maar de meeste vermeldingen hebben betrekking op Karolingische sporen die met de Vikingaanval in verband gebracht kunnen worden (zie 8.2). Dat beeld wordt bevestigd in werkput 1 van de opgraving 's-Gravenhof 1999. Nabij de oostmuur van de tufstenen aula zijn geen botcomplexen aangetroffen uit de periode 900 tot 1200, wel in oudere en jongere contexten, maar in geringe hoeveelheden. In werkput 2 van 's-Gravenhof 1999 ligt de nadruk van het aangetroffen botmateriaal ook op de Karolingische periode.⁴¹⁹

In het tufstenen hoofdgebouw zelf zijn ook regelmatig aantekeningen van botvondsten en in werkput 5, vlak B staat zelfs een paardenskelet in het souterrain van de aula ingetekend (S 660, ruimte 2). Een bekerrandje van protosteengoed dateert dit paardengraf in de 13^e eeuw (V83). Omdat elk botje al in detail werd opgetekend en beschreven op de veldtekening is de algemene indruk dat botmateriaal in en om de aula schaars was.

De hoeveelheden botmateriaal in het westelijk deel van de aula en direct ten westen van het gebouw is dan ook opvallend. Dit geldt niet alleen voor de 11^e eeuw, toen de palts als zodanig functioneerde, maar ook voor de periode daarvoor toen er twee opeenvolgende houten zaalgebouwen stonden. De eerste zaalbouw uit de 9^e eeuw lag nog midden in een dichtbebouwde nederzetting met vooral hutkommen. Er lagen ook veel afvalkuilen met botmateriaal.⁴²⁰ Na de Vikingaanval en de aanleg van de nieuwe ringwalburg werd er ten noorden van de herbouwde zaal een plein gecreëerd, dat min of meer als plein 's-Gravenhof tot de huidige dag van vandaag is blijven bestaan. Het dumpen van afval in kuilen hield hiermee ten noorden van de grafelijke zaal en de latere tufstenen aula op. Aan de westzijde werd in de 10^e en 11^e eeuw op diverse locaties (westbouw aula, bijgebouwen ten westen van de zaal/aula) gewerkt, gekookt en afval gedumpt. Na de aanleg van de binnenversterking rond de palts omstreeks 1125 verandert dit beeld. Een deel van het terrein raakte afgedekt door het aardlichaam van de wal (zie 8.4.5, HvdK, werkput 1 en 2). De hoeveelheid afval nam in de ophogingen van Huize van de Kastele, werkput 3, af en er zijn geen 12^e-eeuwse afvalkuilen meer aanwezig. Daarentegen werd in de noordwesthoek van het omwalde hofterrein een zwaar gefundeerd bootvormig gebouw opgetrokken dat als grafelijke keuken heeft gefungeerd tussen ca. 1125 en 1175 (Zutphen-Stadhuis, werkput 5 en 6, vlak 2 en 3). De enorme haardplaats, het

⁴¹⁹ Rompelman 2007.

⁴²⁰ Rompelman 2007.

dikke pakket zwarte houtskoolhoudende leef/gebruikslagen en de enorme bot-tendump tussen gebouw en wal (vele honderdduizenden botfragmenten Zu-St V862) getuigen daarvan. De keuken functioneerde in de tijd dat graaf Hendrik I van Gelre en Zutphen (1138-1181) frequent in Zutphen resideerde. Het ge-bouw is in het laatste kwart van de 12^e eeuw gesloopt en vervangen door een gebouw met een tufstenen traptoren (zie 8.4.8).

10.2 Fasering en datering van de onderzochte botcomplexen

Zoals we bij de beschrijving van de stratigrafie in 8.5.3.1 hebben vastgesteld, kunnen we het gebruik van het westelijk deel van het paltsterrein in zes ge-bruiksfasen onderscheiden.

1. de Karolingische periode met de Vikingaanval in '882' als sluitdatum

De eerste houten grafelijke zaal hoort bij deze periode. De botcomplexen zijn onderzocht door Erica Rompelman in het kader van haar masterscriptie.⁴²¹ De reeds onderzochte botcomplexen uit de Karolingische tijd vormen een goed re-ferentiekader voor de latere perioden en zullen in de synthese worden betrok-ken. Bij deze fase hoort voorts een grote afvalkuil (S 15) HvdK V65/82 waarin in totaal 1417 botten zijn geborgen. De kuil leek vooral botten van grotere dieren (runderen) te bevatten en kan als dump van slachtafval of mogelijk van de Vikingaanval beschouwd worden. De kuil is vanwege de omvangrijke hoeveel-heid botmateriaal vooralsnog niet bij het onderzoek betrokken.⁴²²

2. de Hamalandse periode (golfweg 10^e eeuw)

Bij deze fase hoort de tweeschepige houten grafelijke zaal. Er is sprake van ter-reinophogingen, leeflagen, een of twee haardplaatsen en afvalkuilen. Het gaat om de vondstnummers HvdK V14, 33 (tot medio 10^e eeuw), 34, 37, 38 en af-valkuil (S 13) V66, waarin onder meer een hond is begraven. Het aardewerk uit de (ophogings)lagen HvdK V14, 33, 37 en 38 is sterk gemengd en bevat naast 10^e-eeuws aardewerk ook wat oudere opspit uit de Karolingische periode en daarvoor. De haardplaats V34 en afvalkuil V66 dateren uit de eerste helft van de 10^e eeuw (Sanke periode 3). Tot slot is er haardkuil V17 die op grond van het aardewerk (o.a. Sanke periode 3/4/5) niet nader te dateren is. De kuil kan nog bij de latere fase 4 horen. Mogelijk hoort de kuil bij fase 2 (10^e eeuw) vanwege de oriëntatie van de kuil. Die ligt meer in de lijn van de 10^e-eeuwse sporen. Fase 2 bevat ca. 500 botten. Dat in inclusief ca. 60 botten van een hond.

3. de bouw van de tufstenen aula (11^e eeuw)

De vondstcomplexen zijn stratigrafisch direct gelinkt aan de ingraving van de westelijke muren van de aula. Het gaat om de vondstnummers HvdK 80, 97, 99, 104, 112. Het vondstnummer HvdK 80 betreft de insteek van de muur, S 189 en 193 in het vlak en bevat Pingsdorfaardewerk met als sluitdatum medio 11^e eeuw (Sanke periode 3/4). Fase 3 bevat 45 botten. Alleen V80 is gedeter-mineerd. Het complex is te klein om harde uitpraken te doen over deze fase.

⁴²¹ Rompelman 2007.

⁴²² Op dit moment wordt ook dit botcomplex door Aestimatica (Erica Rompelman en Norbert Eeltink) gedetermineerd.

4. het gebruik van de palts als residentie (11^e eeuw en eerste kwart 12^e eeuw)

Deze periode is in twee subperioden te onderscheiden: de eerste gebruiksfase (fase 4a) en de tweede gebruiksfase na een verbouwing van de westbouw van de aula (fase 4b).

Afvalkuil HvdK V51/36 dateert op grond van het aardewerk (Pingsdorf Sanke periode 4, overgang 5) uit de eerste helft en het midden van de 11^e eeuw, fase 4a dus. V51 is reeds door Thomas Spitzers onderzocht en gepubliceerd⁴²³, maar destijds te oud gedateerd (10^e eeuw, zie 8.5.3.1). Het botcomplex, aangevuld met het toen niet onderzochte deel V36, zal dus in een nieuwe context geïnterpreteerd moeten worden. Daarop ligt stratigrafisch ophogingslaag V30 uit de tweede helft van de 11^e eeuw: fase 4b. In deze fase wordt op laag V30 een tufstenen bijgebouw gebouwd. Het daarmee geassocieerde vondstnummer is HvdK 27 (met Pingsdorf uit Sanke periode 4/5).

In de westbouw van de aula is ook een goed dateerbare stratigrafie aanwezig: V81 (afvalkuil S 188, Sanke periode 4) en V101 (de eerste vloer) dateren uit fase 4a.

Fase 4b volgt stratigrafisch met de sloop van de noordmuur van de westbouw (HvdK 106) en een tweede vloer met haardplaats (V62, 109).

Fase 4a omvat in totaal ca. 1578 botfragmenten (excl. vis), inclusief de reeds gedetermineerde 1383 botfragmenten van HvdK 51 (Spitzers 1998).

Fase 4b omvat ca. 877 botten.

5. de sloop van het bijgebouw en de westbouw van de aula rond 1125

Deze sloopactiviteiten hangen samen met de aanleg van de binnenversterking rond de tufstenen aula en kapittelkerk. De wal dekt letterlijk het bijgebouw af en geeft zo een breuk in de tijd en in het gebruik van het westelijk deel van het paltsterrein rond 1125. De slooplagen met puin HvdK V28, 29, 63 (met opspit uit 11^e eeuw), 100, 102, 105, 111, 113, 115, 117 hangen samen met deze sloopactiviteiten. Het totaal aantal gedetermineerde botfragmenten is ca. 130.

6. De Gelderse periode, ca. 1125 - 1200

In Huize van de Kastele zijn weinig botten in de sporen en lagen aangetroffen uit deze periode (n=54: HvdK V103, 107, 108, 110). Het bovengenoemde enorme botcomplex Zu-St V862 dat door Erica Rompelman van Aestimatica is onderzocht, geeft echter een goed gesloten beeld wat er op de Gelderse grafelijke dis werd geserveerd. Zoals gezegd heeft dit complex een sluitdatum ruim vóór 1200, vermoedelijk rond 1175.

10.3 Verzamelwijze, taphonomie en conservering

De botcomplexen van Huize van de Kastele zijn zonder uitzondering in een zandige context aangetroffen. Deze zandbodems en –ophogingen zijn in meer of mindere mate humeus, soms leemhoudend en veelal met puin vermengd. De vondstlagen liggen ruim (enkele meters) boven het grondwaterniveau.

In de opgraving Huize van de Kastele is al het botmateriaal met de hand verzameld. Dit verzamelen is redelijk secuur gebeurd. In principe is alles wat met het

⁴²³ Spitzers 1998.

oog werd aangetroffen, verzameld. Bij de kelderopgravingen konden immers geen graafmachines worden ingezet. Werkput 1 en 2 liggen in de middeleeuwse kelders van het hoofdgebouw van Huize van de Kastele. De werkputten zijn handmatig aangelegd. De grondsporen zijn door middel van de troffel gecoupeerd en afgewerkt. Bij het verdiepen van de vlakken is vooral met de zandbats gewerkt. Bij het aantreffen van het botmateriaal kan hierbij beschadiging zijn opgetreden. Een complicerende factor in werkput 1 en 2 is dat het nauwkeurige onderscheid tussen de opeenvolgende (ophogings)lagen tijdens het verdiepen slechts globaal kon worden gemaakt. Daarbij kan vooral ouder materiaal in de jongere bovenliggende laag zijn verzameld alvorens het onderscheid in het vlak goed duidelijk werd. Pas in de profielen werd het stratigrafische beeld helder. Daarin mocht echter van de hoofdopzichter van de restauratie van het gebouw niet meer stratigrafisch 'gepeuterd' worden met de troffel vanwege de stabiliteit van de bodem en de nabijheid van de funderingen, zodat stratigrafisch 100% zuivere vondstcomplexen niet verzameld konden worden, uitgezonderd sporen en afvalkuilen. Daar komt bij dat de lagen van zichzelf al veel opspit bevatten. Met deze relatieve onzuiverheid moet in de complexen HvdK V14, 30, 33, 37, 38 rekening worden gehouden. Het vondstmateriaal in de goed te onderscheiden grondsporen in deze werkputten is wel zorgvuldig verzameld (HvdK V17, 27, 28, 29, 34, 36, 51, 63, 65, 66, 80, 81). In werkput 3 konden de omliggende profielen wel stratigrafisch worden uitgepeuterd en dit is dan ook zorgvuldig gebeurd. Het betreft de vondstnummers 97 t/m 117. Slechts afvalkuil V51 is gezeefd op de 4 mm-zeef. Dit gebeurde om het op het oog aanwezige vismateriaal goed te bergen. Ook afvalkuiltje V81 is vanwege de aanwezigheid van visresten integraal geborgen en gezeefd op de 4 mm zeef. Deze afvalkuilen kenden een opvallend goede conservering.

Een ander verhaal is het botcomplex Zutphen-Stadhuis V862. Door de opvallende laag vol botresten is dit materiaal zowel handverzameld als bemonsterd en gezeefd (4 mm, 2 mm, 1 mm en 0,5 mm). De conserveringsgraad van het botmateriaal is zeer goed.

Het botmateriaal uit de opgraving van de Huize van de Kastele is matig bewaard en sterk verweerd. Dit is voornamelijk te danken aan de zandige context waarin de botten hebben gelegen. De humeuze, soms leemhoudende zandbodems en ophogingen waren grotendeels met puin vermengd.

Het botmateriaal is ook redelijk gefragmenteerd. Geen enkel bot is compleet aangetroffen. De pre-depositionele activiteiten van slacht, brand en vraat hebben zeker een belangrijk rol gehad in de conservering en fragmentatie van het materiaal. Door de sterke mate van verwerking van het botoppervlak zijn de eventuele snijsporen minder zichtbaar geworden of verdwenen. Dit kan de reden zijn dat heel weinig sporen zijn waargenomen (ca. 1,4%). Haksporen zijn voornamelijk aanwezig op de runderenbotten. Er zijn weinig resten met brandsporen. Die resten zijn gedeeltelijk verbrand, wat betekent dat de portie van het karkas mogelijk gebraden werden. Slechts enkele fragmenten (n=6), voornamelijk kleine niet identificeerbare fragmenten, waren volledig gecalcineerd door een direct contact met vuur of hoge temperatuur. Vraatsporen zijn nauwelijks aanwezig. Dit wijst op het feit dat het botmateriaal snel is opgeruimd en in de kuilen is beland en zodoende weinig ter beschikking van honden of

andere dieren is geweest. Vraatsporen zijn voornamelijk aanwezig op varkensbotten. Door hun hogere vetgehalte zijn varkensbotten aantrekkelijker dan die van andere soorten.

Het materiaal is grotendeels handverzameld. Dit zou het kleine aandeel vogels en vissen in de meeste vondstnummers kunnen verklaren. Het verzamelen van het botmateriaal zou secuur en zorgvuldig zijn gebeurd. Daardoor zouden de kleine fragmenten niet ongezien zijn geweest. De geringe aantallen vogels en vissen zouden dan het resultaat zijn van de slechte conservering van het materiaal. Uitzondering zijn de afvalkuilen V36/51 en V81. Door hun goede conservering en aanwezigheid van veel visresten werden deze kuilen gezeefd op 4 mm zeef. Hier is wel een groter aantal en soortenspectrum van vogels en vissen gevonden. Het is dan te veronderstellen dat de 'armoede' van het aantal soorten in de andere contexten het resultaat is van post-deposionele en biostratonomische processen is en niet van menselijke keuzen.

10.4 Subconclusie botonderzoek Huize van de Kastele⁴²⁴

Als referentie gold een reeds onderzochte en gepubliceerde afvalkuil 's-Gravenhof 1999, S 33 (V31) uit de 9^e eeuw (fase 1) met 67,4% indetermineerbaar groot zoogdier, rund 27,1%, varken 4,4 %; schaap/geit 0,8%; paard 0,3% op een totaal van 1058 botfragmenten uit deze kuil.⁴²⁵ De sterke oververtegenwoordiging van runderen is ook aangetoond bij het botmateriaal dat aan de Vikingaanval van 882 wordt toegeschreven.

Conclusie fase 2

Op grond van de voornamelijk goed gedateerde en niet gemengde contexten lijkt dat in fase 2 de varkens nog niet een dominante rol hadden in de consumptie aan het hof. Rund is, net als in fase 1, de belangrijkste soort. Er zijn weinig resten van schaap /geit. De runderen zijn extreem klein met een schofthoogte van ca. 104 cm.

Een bijna compleet skelet van een hond is in afvalkuil HvdK V66 (S 13) aangetroffen. Het gaat om een volwassen grote hond met een slank postuur en lange poten. De schofthoogte is ca. 67 cm. In het al door Spitzers onderzocht com-

10.1: Een overzichtsfoto van het skelet van een hond.(HvdKV66)

⁴²⁴ Conclusietekst bewerkt naar Cavallo 2011.

⁴²⁵ Rompelman 2007.

10.2: Boven de schedel van de hond (HvdK V66) lateraal aanzicht van rechts, onder de rechter mandibul, lateraal aanzicht.

plex (V51) uit fase 4a werden uitsluitend resten van kleine honden gevonden. Deze kleine honden lijken goed te passen bij de functie van gezelschapsdieren in een adellijke context. Deze hond van fase 2 zou een waakhond of jachthond geweest kunnen zijn. Hij lijkt in ieder geval niet oud te zijn geworden en in een goede conditie gehouden te zijn. Uit de maten van de schedel en de ledematen blijkt dat de hond het meest heeft geleken op een langbenige jachthond met een kop van een grote herdershond.

Een ander botfragment, een heiligbeen van een hond komt uit een andere context: kuil V34, evenals drie botresten van een hond uit kuil V17. Opvallend is dat beide kuilen naast haardplaatsen liggen. Deze resten van honden behoren in tegenstelling tot de hond uit V66 tot kleine dieren (schoothondjes). De hond van V17 zou ook 11^e-eeuws kunnen zijn.

Het botmateriaal betreft, behalve de honden, voornamelijk resten van slachtafval, maar ook wat vleesrijke delen van het karkas zijn aanwezig. Het is mogelijk dat de resten van dezelfde dieren in meerdere verschillende contexten zijn terecht gekomen.

Het botmateriaal uit fase 2 komt sterk overeen met het materiaal uit de periode van vóór de Vikingaanval (fase 1), bestudeerd door Rompelman (2007). Daar werden ook veel meer runderen dan varkens aangetroffen. De runderen waren ook klein en de skeletindeling verwijst meer naar slachtafval dan etensafval. De soortensamenstelling is in beide botcomplexen heel beperkt. Afwijkend is een rest van een paard dat als incident werd geïnterpreteerd. In het hele 10^e-eeuwse botcomplex van de Huize van de Kastele is geen enkel rest van paard aangetroffen.

Conclusie fase 3

Uit fase 3 komt een enkel vondstnummer met een zeer beperkt aantal botresten. Alleen resten van varkens en vogels werden aangetroffen. Opmerkelijk is de aanwezigheid van zo veel vogelbotten, ondanks het kleine totaal aantal botten. Dit is mogelijk ook het gevolg van de contextuele omstandigheden (insteek in de muur) die deze kleine en fragiele botten goed heeft bewaard. Gezien het feit dat van het varken de eetbare delen van het karkas vertegenwoordigd zijn, wijzen de resten uit deze context duidelijk op etensafval. Het botspectrum wijkt sterk af van de eerdere perioden, al gaat het hier wel om een kleine steekproef.

Conclusie fase 4a

In fase 4a zijn varkens duidelijk, en bijna plotseling, de belangrijkste geconsumeerde soort geworden, terwijl rund een veel minder belangrijke rol lijkt te krijgen. Het formaat van de runderen blijft klein. Verder is edelhert aangetroffen. Een duidelijk groter soortenspectrum komt voor door de aanwezigheid van meerdere soorten vogels: in eerste instantie kip maar ook eenden, ganzen en andere wilde soorten. De resten wijzen voornamelijk op slachtafval.

In het door Spitzers onderzocht complex (HvdK V51) uit deze fase werden resten van kleine honden gevonden. Deze kleine soort honden (schoothondjes) lijkt goed te passen bij de functie van gezelschapsdieren in een adellijke context.

10.3: Drie onderkaken van varkens van verschillende leeftijden; van boven naar beneden: 14-15 maanden, 15-16 maanden, 19-21 maanden, HvdK V62.

Conclusie fase 4b

Fase 4b heeft het grootste aantal botresten opgeleverd. Het gaat voornamelijk om etensafval. Het afval komt vooral van de vleesrijke delen en dat wijst op het consumeren van porties van mals vlees van jongere dieren, mogelijk ook van complete varkens en schapen.

Het soortenspectrum is relatief uitgebreid met edelhert en meerdere soorten vogels en vissen. Varkens blijven een consistente rol als vleesleveranciers spelen, maar wat minder dan in de vorige fase. In tegenstelling tot fase 4a lijken de runderen en schapen weer een belangrijkere rol gespeeld te hebben. Schapen zijn compleet geconsumeerd en meestal jong. Uitzondering is één heel oud schaap. De resten van edelhert zijn ook aanwezig in fase 4a. Dit zou betekenen dat op dat punt de twee fasen vergelijkbaar zijn.

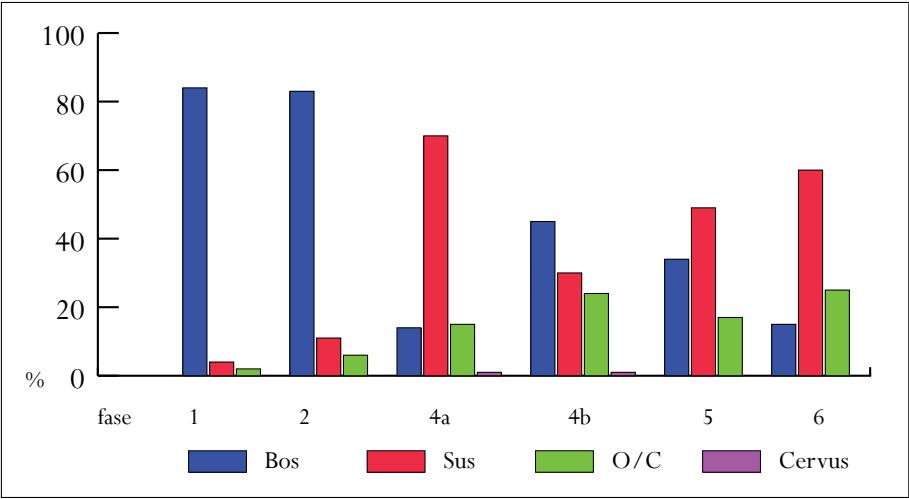
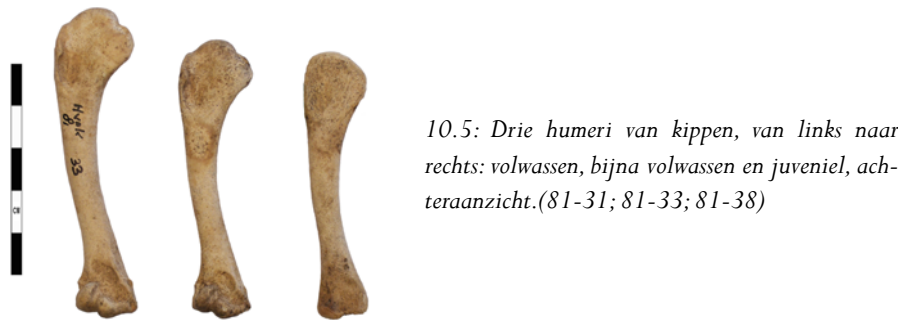
De resten van de geconsumeerde dieren wijzen op een mengeling van etensafval (dominant) en slachtafval. Dit duidt op zowel het bereiden (slacht en keuken) als op de consumptie binnen de hof zelf.

10.4: Zes onderhoektanden van mannelijke varkens van verschillende leeftijden; (vlnr: 17-6; 17-9; 62-193; 33-35; 33-36; 37-9).

Conclusie fase 5

In fase 5 is een geringe hoeveelheid botten met een beperkt aantal soorten aangetroffen. Varkens blijven de belangrijkste gegeten dieren. Vogels die het hele jaar door beschikbaar zijn (kip), werden ook gecconsumeerd. Wild is afwezig.

10.6: Overzicht van het relatief aandeel van rund, varken, schaap/geit en edelhert uit het botmateriaal uit het Huize van de Kastele en die uit 's Gravenhof '99 en het Zutphen- Stadhuis.

10.5 Subconclusie onderzoek naar de bottendump Zu-St V862 (fase 6)⁴²⁶

In deze quickscan is gekeken naar aanwezige diersoorten en aanwijzingen voor de aard en samenstelling van het verzameld botmateriaal. Tevens is gelet op bijzondere sporen en andere specifieke kenmerken, zoals slachtsporen en leeftijdsindicaties.

Het onderzochte materiaal is gedateerd in de periode 1125 tot 1175. en is afkomstig uit een sterk humeus zwart pakket met een grote hoeveelheid botfragmenten dat zich indertijd bevond tussen de wal om de adellijke hof en het gebouw dat waarschijnlijk in gebruik was als keuken, een Gasselte-B ‘boerderij’ met een grote haard waarvan grondsporen op een zeer intensief gebruik duiden (zie 8.4.7). Het vetzig zwarte pakket bevatte weliswaar een grote hoeveelheid botfragmenten, maar het betreft vooral kleine, gefragmenteerde resten. De grotere botten en botfragmenten lijken een beperkt aantal individuen te vertegenwoordigen. Het afval lijkt afkomstig te zijn uit een kortere periode dan de totale levensduur van het gebouw, vermoedelijk de laatste fase van de keuken.

⁴²⁶ Rompelman & Eeltink 2011.

Het botmateriaal is goed geconserveerd. De fragmentatie van het botmateriaal is echter groot. Van de circa 8.757 fragmenten in de grootste fracties is meer dan de helft voor minder dan 25% van het bot bewaard gebleven en indetermineerbaar, maar veelal is aanzienlijk minder dan 25% van het bot aanwezig. Het overige materiaal bestaat in totaal uit enkele honderdduizenden botfragmenten en botjes. Het vondstmateriaal is zowel ter plekke met de hand verzameld, als bemonsterd en gezeefd. In de kleinste fracties bevinden zich vrijwel alleen determineerbare botten en botfragmenten van vis. Het in deze quickscan onderzochte materiaal bevat een gevarieerd soortenspectrum, bestaande uit varken, schaap/geit, rund, haas, eend, gans, kip, mogelijk zwaan en diverse vissoorten waarvan steur, zalm, zeelt, karper en houting de meest opmerkelijke zijn.

Van schaap/geit werden opmerkelijk veel kleine, compact botten uit de achterpoot gevonden, maar verder duiden de resten op niet meer dan vijf tot tien dieren in de verzameling. Het varken lijkt met iets meer dieren en vooral gelijkmatiger vertegenwoordigd te zijn, maar valt ook binnen de groep van vijf tot tien dieren. Eend en gans zijn in vergelijkbare aantallen waargenomen. Van rund, haas, kip, mogelijk zwaan en kikker/pad zijn resten aangetroffen van één of enkele dieren. De meeste vissoorten zijn vertegenwoordigd met één tot vijf dieren, enkele vijf tot tien (blei, karper en snoek) en enkele vijftien tot twintig (paling en brasem). Dit wordt vermoedelijk echter ook beïnvloed door de grootte van de vismonsters.

Onder het materiaal bevinden zich relatief veel resten van jonge dieren, vooral van het varken, waarvan diverse resten van zelfs zeer jonge dieren werden aangetroffen. De resten lijken typisch keukenafval te zijn en het spectrum lijkt zich qua samenstelling te bevinden tussen dat wat bij de slacht wordt weggegooid en dat wat op de tafel belandde. De grote hoeveelheid hak- en snijsporen die met name op de zeer gefragmenteerde ribben en de uitstekende delen van wervels werden waargenomen, bevestigen dit beeld. Mogelijk werden in de keuken ook door het personeel minder luxe gerechten gegeten, terwijl het voedsel met een hogere status en/of betere kwaliteit naar de hooggeplaatsten van het hof ging. Zowel de aanwezige soorten, vertegenwoordigde elementen en relatief lage slachtleeftijden bevestigen dat het om resten van een relatief rijke keuken uit de 12^e eeuw gaat. Een vergelijking met andere vindplaatsen bevestigt dit beeld. Het is niet uitgesloten dat het botafval niet alleen afkomstig is uit de keuken, maar dat bijvoorbeeld ook vergelijkbare resten uit andere locaties binnen de adellijke hof op dezelfde plaats werden gedeponneerd.

10.6 Subconclusie visonderzoek⁴²⁷

Bekijken we nu op grond van het uitgevoerde onderzoek naar het vismateriaal de status van de bewoners van de gravenhof/palts in de 10^e/11^e eeuw (graven van Hamaland, graven van Zutphen, mogelijk ook vorstelijke bezoeken) met die van de 12^e eeuw (graven van Gelre), dan kunnen wij vaststellen dat er veranderingen zijn opgetreden. In beide perioden is sprake van status op grond van het visspectrum, maar in de 10^e/11^e eeuw ging het toch vooral om consumptievissen uit de regio, eventueel aangevoerd uit het Noorderkwartier van Holland (steur) of de Benedenrijn of Maas (zalm). Daarnaast werd geconserveerde vis

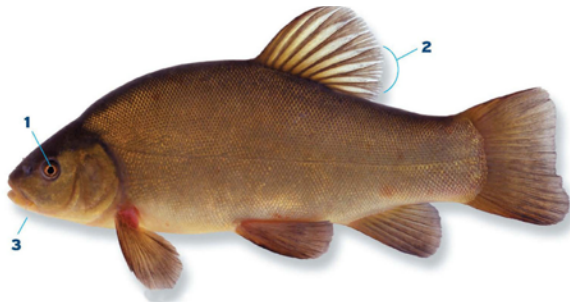
⁴²⁷ Conclusietekst bewerkt naar Beerenhout 2011, 21.

(Vermeende) status van de vissoorten							
Huize v.d. Kastele 11 ^e eeuw				Gravenhof 12 ^e eeuw			
gering	matig/ hoog	hoog	hoog	gering	matig/ hoog	hoog	hoog
algemeen	grootte	vroonvis	import	algemeen	grootte	vroonvis	import
paling	brasem	steur	haring	paling	brasem	steur	haring
blankvoorn	snoek	zalm		blankvoorn	snoek	fint	karper
winde				kopvoorn		zalm	
baars				blei		houting	
				winde		zeelt	
				baars			

Tabel 13 : Status van de vissoorten. Uit *Beerenhout 2011*, tabel 8.

Huize van de Kastele (11 ^e eeuw): vergelijking met eerder onderzoek						
			vnr 81		vnr 51	
familie	Soort	naam	aantal	% fam.	aantal	% fam.
Acipenseridae	<i>Acipenser sturio</i>	steur	0	nvt	4	2,1
Anguillidae	<i>Anguilla anguilla</i>	paling	11	8,8	6	3,2
Clupeidae	<i>Clupea harengus</i>	haring	2	1,6	2	1,1
Cyprinidae	<i>Abramis brama</i>	brasem	43	70,4	8	76,8
	<i>Leuciscus idus</i>	winde	2		1	
	<i>Rutilus rutilus</i>	blankvoorn	2		0	
	onbekend	witvis	41		137	
Esocidae	<i>Esox lucius</i>	snoek	20	16,0	18	9,5
Salmonidae	<i>Salmo salar</i>	zalm	0	nvt	1	0,5
Percidae	<i>Perca fluviatilis</i>	baars	4	3,2	13	6,8
onbekend	onbekend	onbekend	141		235	
		totaal:	266	100	425	100

Tabel 14: Uit *Beerenhout 2011*, tabel 3. In zijn tabel 4 komt hetzelfde beeld aan de hand van het minimum aantal individuen.

10.7: Zeelt

ingekocht, waaronder zeker haring. Die situatie veranderde nauwelijks in de 12^e eeuw. Wat status betreft vindt een schaalvergroting plaats in de 12^e eeuw. Vroonvis had nog steeds de voorkeur en dat waren in de eerste plaats de trekvis- sen. Zeelt wordt nooit onder de vroonvissen genoemd, maar is een inheemse soort met een zekere status, gebaseerd op zeldzaamheid en vleesstructuur. Maar we zien in de 12^e eeuw een opmerkelijke verandering bij de import van vis, waarbij het niet meer alleen om geconserveerde vis gaat. Nu laat men van elders levende, gekweekte karper aanvoeren. Mogelijk moeten we daar de veelvuldig aangetroffen zeelt aan toevoegen. Dit soort transporten van levende, gekweekte vis moeten opmerkelijke en kostbare ondernemingen geweest zijn, die zich on- getwijfeld alleen personen met een zeer hoge status veroorloven konden. Uit een aanvullende studie van het 12^e-eeuwse materiaal van Zu-StV862, waar- bij ook de lengte en leeftijd van de vissoorten werd bestudeerd, blijkt dat de

Visspectrum in 6 vismonsters uit vnr. 862										
			monster			(aantal visresten)				fam.
familie	soort	naam	1	2	3	4	5	6	tot.	%
Acipenseridae	<i>Acipenser sturio</i>	steur	3				1	1	5	0,4
Anguillidae	<i>Anguilla anguilla</i>	paling	7	6	5		139	142	299	23,1
Clupeidae	<i>Clupea harengus</i>	haring					4	2	6	0,5
	<i>Alosa fallax</i>	fint						1	1	
Cyprinidae	<i>Abramis brama</i>	brasem	11	20	18		44	83	176	63,2
	<i>Abramis bjoerkna</i>	blei	2	1			7	2	12	
	<i>Abramis spec.</i>	brasem/blei	1	3	3		5	1	13	
	<i>Cyprinus carpio</i>	karper	5	11	5		8	9	38	
	<i>Leuciscus cephalus</i>	kopvoorn (?)	1						1	
	<i>Leuciscus idus</i>	winde	1	1	1				3	
	<i>Leuciscus spec.</i>	kopvoorn/winde					2		2	
	<i>Rutilus rutilus</i>	blankvoorn					4	9	13	
	<i>Tinca tinca</i>	zeelt	1	1	6		8	19	35	
	onbekend	witvis	16	22	28	1	192	265	524	
Esocidae	<i>Esox lucius</i>	snoek	2	4	5		50	38	99	7,7
Salmonidae	<i>Salmo salar</i>	zalm					1		1	0,9
	<i>Coregonus oxyrinchus</i>	houting					9	2	11	
Percidae	<i>Perca fluviatilis</i>	baars					31	23	54	4,2
onbekend	onbekend	onbekend	10		17		79	191	297	
		totaal:	60	69	88	1	584	788	1590	100

Tabel 15: Uit Beerenhout 2011, tabel 5. Vis is de bottendump van de grafelijke keuken, 12^e eeuw.

veelvuldig aangetroffen paling in het voorjaar en zomer werd aangevoerd.⁴²⁸ Het ging om onvolwassen vrouwelijke palingen van 30-40 cm die nog niet aan de riviertrek in de herfst deelnamen. Deze paling leeft in de kuststreek en de rivierdelta. Volwassen vrouwelijke palingen konden juist in de herfst in de IJssel worden gevangen, maar deze zijn in de bottendump sterk ondervertegenwoordigd. Waar kwam de Zutphense paling vandaan? Het kapittel van Sint-Walburgis beschikte over visrechten. De Gelderse graven claimden de Zutphense kapittelkerk als eigenkerk. In een oorkonde uit 1227 is sprake van de visrechten van het Zutphense kapittel bij Kampen, in de IJssel in de Kamper delta dus.⁴²⁹ Blijkens de oorkonde had de bisschop van Utrecht kort daarvoor alle rechten van het Zutphense kapittel en de Gelderse graaf in Salland gekocht. Na een geschil erkende de bisschop dat de visrechten bij Kampen daarbuiten vielen. In deze oorkonde is meteen duidelijk dat de graaf direct profiteerde van de rechten van het kapittel. Het is dus zeer waarschijnlijk dat de op de grafelijke hof aangetroffen paling afkomstig is van visserijactiviteiten in de Kamper delta. De grootschalige leverantie van paling uit de Kamper delta kan een belangrijke aanwijzing zijn dat de graaf en zijn gevolg hier in het voorjaar en de zomer resideerden.

⁴²⁸ Beerenhout 2012 (typoscript).

⁴²⁹ Harenberg 2003, 1227.07.09.

10.7 Conclusies zoölogisch onderzoek: de status van het geconsumeerde vlees en vis in historische context

Het onderzoek naar de botcomplexen van de Zutphense gravenhof/palts heeft een aantal opvallende resultaten opgeleverd. In de eerste plaats valt op dat de 10^e eeuw, de periode van de tweeschepige houten zaal waar de graven van Hamaland resideerden, nauwelijks afwijkt van de eeuw daarvoor. Zowel in de 9^e eeuw als in de 10^e-eeuwse complexen is rund dominant en is het aantal schapen en varkens beperkt. De runderen zijn opvallend klein en dat blijven ze in de periode erna ook. Uitzonderlijke geconsumeerde soorten (zoogdieren, vogels, vissen) zijn niet aangetroffen, maar dat kan goed samenhangen met de slechte conserveringsomstandigheden van de zandige bodem. Het meest opvallend is het skelet van een grote en slanke hond uit de eerste helft van de 10^e eeuw die als waak- of jachthond aan het hof verbonden kan zijn geweest.

Met de bouw van het tufstenen complex in de 11^e eeuw verandert het botspectrum drastisch. Het meest opvallend is de enorme toename van varken, en dan met name jonge dieren. Rund neemt drastisch af. Varkens blijven ook in de 12^e eeuw de meest geconsumeerde soort. De vraag is of we hier te maken hebben met varkens van het boeren erf. Het moet immers om grote aantallen gaan die aan het hof werden geconsumeerd. Het beeld dat uit de afvalkuilen spreekt, is dat de afvalkuilen het resultaat zijn van een momentopname van consumptie. Met andere woorden, het afval kan goed het resultaat zijn van een bezoek van een grote groep mensen. Varkens zijn slechts vleesproducenten en kunnen op eenvoudige wijze in grote aantallen worden bijeengebracht en geconsumeerd, zonder dat het agrarische ommeland er onder lijdt. Ze zullen hoofdzakelijk afkomstig zijn uit eikenbossen waar ze gemast werden. Dergelijke varkenshouderijen waren verbonden aan de adel die over uitgestrekte bossen kon beschikken. Bovendien kon in de bossen gejaagd worden op wilde zwijnen (die in het botmateriaal niet van de varkens onderscheiden konden worden). Dergelijke bossen waren rond Zutphen nog ruim voor handen. In de koninklijke schenkingsoorkonde van het graafschap in Hamaland in 1046 wordt expliciet gesproken over ‘*per silvam*’ als grensaanduiding van een groot bosgebied tussen de Hazelberg achter Lochem en Steenderen.⁴³⁰ Maar ook kleinere bosgebieden lagen in de omgeving. Aanwijzingen voor ‘koninklijke’ bossen rond Zutphen zijn er in de toponiemen *Voorst* (5 km ten NW van Zutphen), *Voorstonden* (4 km ten westen van Zutphen) en *De Voorst* (1 km ten NO van Zutphen) waarin het woord ‘*forestis*’, koninklijk banbos, verscholen ligt.⁴³¹

Ook wild komt op het menu, zij het niet in grote hoeveelheden. Gevonden zijn edelhert, haas en diverse soorten wilde vogels. Wild wijst op het uitoefenen van het jachtrecht dat voorbehouden was aan de adel. De graven van Zutphen bezaten koninklijke jachtrechten (wildban) aan beide zijden van de IJssel, die hen werden bevestigd in een koninklijke oorkonde uit 1107* (*falsum* eind 12^e

⁴³⁰ Oorkondeboek Utrecht I nr. 202. Wartena 1989, 7-8. Zie o.a. Fermin & Groothedde 2006, 60-62.

⁴³¹ De Hof van Voorst werd al in 893 aan het klooster Prüm geschonken, het adellijke goed De Voorst bleef in handen van de (Gelderse) landheer en zou in 1695 een van de jachtpaleizen van koning-stadhouder Willem III worden.

eeuw).⁴³² Ook in de bossen zal zijn gejaagd.

Het menu werd wat het gevogelte betreft verder aangevuld met eend, gans, zwaan en kip. Kip domineert en dat is niet verwonderlijk. Hoenders werden als pachtbetaling aan het hof geleverd. Zo betaalde een bewoner van een standaard huisperceel in Zutphen in de 13^e eeuw jaarlijks een herencijns van 6 *denarii* en een hoender.⁴³³ De hoenders komen als 'betalingseenheid' tot in de 16^e eeuw voor maar van betaling in natura was toen al geen sprake meer. Kip kon, net als varkens, snel en in grote hoeveelheden aan het hof worden geleverd als er sprake was van een bezoek van een vorst met zijn gevolg.

Als Zutphen in de 11^e eeuw een vorstelijke palts was, dan kon het slechts functioneren als er voldoende voedingsmogelijkheden waren om de vorst en zijn gevolg te ontvangen. De palts moet beschikt hebben over voldoende 'tafelgoederen', domeinen waarvan de opbrengst bedoeld was voor de vorstelijke dis. Een beeld van de opbrengst krijgen we uit een Saksische *Tafelgüterverzeichnis*, waarvan de oorsprong teruggaat op het midden van de 12^e eeuw. Het *servitium regis* van de tafelgoederen verlangde een jaaropbrengst van 600 varkens, 60 runderen, 100 biggen, 1000 kippen, 1000 eieren, 1800 kazen en 200 ganzen, voorts bier, wijn, was en peper dat moest worden ingekocht.⁴³⁴ Het Zutphense botspectrum lijkt met name in fase 4a en fase 6 deze verhouding -veel varkens en kippen, maar weinig runderen- te weerspiegelen.

Ook het vismenu was gevarieerd. In de 11^e en 12^e eeuw is sprake van status op grond van de grote variatie van vissoorten die gegeten werd. Het is duidelijk dat verandering van spijs deed eten en een dergelijke keuze was niet voor iedereen weggelegd. Ook niet als de geconsumeerde vis in de 10^e/11^e eeuw in de eerste plaats in de regio gevangen werd, of eventueel werd aangevoerd uit het Noorderkwartier van Holland (steur) of de Benedenrijn of Maas (zalm). Daarnaast werd geconserveerde vis ingekocht, waaronder zeker haring. Die situatie veranderde nauwelijks in de 12^e eeuw. Alle vis uit de regio werd geconsumeerd, waarbij vroomvis de voorkeur had en dat waren in de eerste plaats de trekvis- sen als de zalm, de houting en de grote marene. Daaraan kan de zeelt worden toegevoegd, een lid van de grote witvisfamilie. De zeelt komt niet in grote aantallen voor en leidt een enigszins verborgen leven. Het vlees is compact en wordt door velen hoog gewaardeerd. Geconserveerde haring blijft een vertrouwd product. Toch vindt er in de 12^e eeuw een opmerkelijke verandering in de visconsumptie plaats, want plotseling is sprake van grootschalige aanvoer van levende vis. Dat is in de eerste plaats elders gekweekte karper, maar gezien het grote aantal vondsten moeten we daar de zeelt als kweekvis aan toevoegen. Dit soort transporten van levende, gekweekte vis moeten opmerkelijke en kostbare ondernemingen geweest zijn, die zich ongetwijfeld alleen personen met een zeer hoge status veroorloven konden. De aanwezigheid van karper in Zutphen behoort tot de vroegste vondsten in Nederland.

De beschikbaarheid van vis aan het hof moet geen probleem zijn geweest. In

432 Harenberg 2003, 1107.12.28 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

433 De herencijns (-tijns) werd geheven naar gevelbreedte van 1,1/3 Rijnlandse roede (= 5,02 meter). Tijns- en verpondingsgegevens zijn bewaard gebleven vanaf 1295. Ook de stadsbrief van 1194/1195 rept over de cijnsbetaling aan de heer.

434 Brühl 1968; Eberhardt & Grimm 2001, 8-9.

de eerste plaats kon de vorst (koning, bisschop, graaf) vrij beschikken over vis op grond van het *regalium* van het visrecht. Met name de vroomvissen kwamen zo op het menu. Het kapittel van de Sint-Walburgiskerk beschikte al in de 11^e eeuw over alle rechten op de aanwassen (waarden) van Rijn en IJssel tussen Rhenen en Deventer (*falsum* 1059*⁴³⁵). De visrechten maakten hier deel van uit, met name in de hanken en poelen in de waarden. De graaf zal als wereldlijk voogd ongetwijfeld ook in natura hebben geprofiteerd van de visopbrengsten. De grootschalige leverantie van relatief jonge paling uit de Kamper delta in de 12^e eeuw kan een belangrijke aanwijzing zijn dat de Gelderse graaf en zijn gevolg in het voorjaar en de zomer in Zutphen resideerden. Tot slot lag op het paltsterrein een vismarkt. Vermoedelijk maakte de markt al vanaf de laat-Karolingische tijd deel uit van de ruimte ten noorden van de Gravenhof (zie 7.1). De vishandel zal tot aan de stadsrechtverlening zijn gecontroleerd door de graaf. Volledigheidshalve moet in de 11^e-eeuwse fase ook nog de aanwezigheid van schoothondjes genoemd worden. Ook deze gezelschapsdieren wijzen in de richting van een adellijk huishouden.

De opvallende verandering van het consumptiepatroon aan het Zutphense hof valt samen met de bouw van de tufstenen aula in de 11^e eeuw. Vanaf dat moment is het vlees- en vismenu veel gevarieerder, met duidelijke aanwijzing voor de uitoefening van de jachtrechten en visserijrechten. Ook de voorkeur voor jonge malse varkens boven rundvlees is opvallend. Het botspectrum wijst in de richting van adellijke bewoning ter plaatse, waarbij de palts af en toe werd bezocht door een grotere groep mensen, wellicht een vorst met zijn gevolg.

Het consumptiepatroon aan het Zutphense hof in de Hamalandse periode (9^e en 10^e eeuw) vertoont sterk agrarische trekjes met rund als belangrijkste geconsumeerde soort. Dat is zeker opvallend omdat de Hamalandse graven tot de Lotharingse elite gerekend moeten worden. Hun representatieve houten zalen in Zutphen en Elten deden niet onder voor andere vorstelijke gebouwen in die tijd. De voedsleconomie van het Zutphense hof was in de Hamalandse periode blijkbaar anders georganiseerd en sterk verbonden met het agrarische ommeland die het voedsel leverde. Dat kan een sterke aanwijzing zijn dat de residentie Zutphen in de 9^e en 10^e eeuw gedurende lange perioden door de Hamalandse graven werd bewoond en er een constante aanvoer van voedsel was vanuit de agrarische domeinen. Vanaf de 11^e eeuw verandert de voedsleconomie drastisch en worden de jacht- en visserijrechten ingezet om het menu gevarieerder en adellijker te maken en piekconsumptie bij hoog bezoek mogelijk te maken.

⁴³⁵ Harenberg 2003, 1059.07.16 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.